

Recensioner

Göran Ahrne, *Samhället mellan oss: Om vänskap, kärlek, relationer och organisationer*. Stockholm: Liber, 2014

Karin Dahlberg, Carl-Magnus Stolt & Helena Dahlberg, *Ensamheter: En utforskande brevväxling*. Stockholm: Liber, 2015

Dessa två böcker är skrivna med utgångspunkt från två helt skilda perspektiv. Sedda tillsammans gestaltar de den ständigt återkommande dualismen inom sociologin – ensamhet kontra gemenskap, jaget kontra samhället, det privata kontra det offentliga. Dahlberg, Stolt och Dahlberg söker i *Ensamheter: En utforskande brevväxling* svaret på frågan om vad ensamhet är. Ahrne ställer däremot frågan om vad samhället är i boken *Samhället mellan oss: Om vänskap, kärlek, relationer och organisationer*. Vardagstillvaron studeras i de båda böckerna i sin ”inre” respektive ”yttre” skepnad och begreppsutredningarna blir intressanta genom den mångfald av exempel som författarna presenterar och som lätt lånar sig till läsarens egna associationer. Genom brevväxlingen fördjupas innebörden av begreppet ensamhet på ett sätt som sällan sker inom socialvetenskapen. Att å andra sidan se samhället i termer av relationer och organisation, vilket Ahrne gör, får gemenskapen och banden mellan människor att framstå som ofrånkomliga. Det förgivettagna samhället som överenskomna relationer och organisationer blir i princip möjliga att förändra.

I boken om *Ensamheter* av Dahlberg et al. är utgångspunkten i huvudsak fenomenologisk och en undersökning sker av ensamhetskänslans mångfacetterade karaktär. Genom en brevväxling mellan tre personer, en professor i vårdvetenskap (Karin Dahlberg), en läkare (Carl-Magnus Stolt) och en filosof (Helena Dahlberg) söker författarna få svar på vad ensamhet är. Ensamhetsupplevelsen är ytterst personlig och undersökandet tar också sin utgångspunkt i författarnas egna liv och reflektioner. Därutöver bekräftas skilda upplevelser i elevers intervjustudier samt i skönlitterära betraktelser och filosofiska referenser. Framställningen blir generell och det fenomenologiska studiet betecknar de som ”en dialogisk undersökning av något centralt mänskligt” (s. 23). Ensamheten förstås som existensiell och inte som särskild vissa sociala grupper.

Ensamhetens känslor uttrycker sig framförallt i konst, litteratur och musik, men författarna till *Ensamheter* söker en vetenskaplig förståelse genom att ”borra” i fenomenets alla dimensioner. Syftet med boken är att göra känslan av ensamhet igenkännbar och erkänd och det kräver berättelser, ord och formuleringar. Det är först när en förståelse inträder som ensamhetens lidande kan avta, menar författarna. I studiens många berättelser

telser framträder lidandet som ensamhetens negativa sida, men här uppträder också en motsatt positiv dimension. Ensamhetens positiva sida kommer till uttryck i det rofyllda i att få vara för sig själv och kunna ägna sig åt det man själv ”sjunker ner i”, som att helt upptas av att läsa böcker, skriva, rida på hästryggen, lyssna på musik eller arbeta i trädgården. Det betyder att ”stänga dörren” till andras krav och låta tiden ”försvinna”. Ett kreativt avbrott, en återhämtning, varat i sig självt.

Den negativa ensamheten däremot visar sig i en ängslan att inte få vara tillsammans med andra utan att återkommande känna sig stå utanför de andras liv. Upplevelsen av att förnimma sig själv i ett sammanhang i tillvaron upphör och ersätts av ofrivillighet och obehag. Ensamheten kan framkalla både fysisk och psykisk smärta. När förlusten inte låter sig fyllas och ingenting återstår mer än en djup sorg kan den ”beskrivas som en exil från det liv man var hemmastadd i. Livet i den skepnad man kände det kan förändras på ett ögonblick ...” (s. 23). En tomhet och ett ingenting hotar.

Hur kan då den positiva och den negativa ensamheten fogas samman och är det möjligt att se gemenskap och ensamhet samtidigt? Ett av svaren som ges i boken är: ”Om gemenskap inte innebär att vara för /någon/, och ytterst att /inte/ bli bekräftad av någon annan, så kan ensamheten antingen innebära *att inte vara för någon annan* (den obehagliga ensamheten) eller *att vara för sig själv* (den behagliga ensamheten).” (s. 128). Det kan tolkas som att inte bara ensamheten utan även gemenskapen kan vara både positiv och negativ. Gemenskapen kan innebära ett obehag och ett lidande men också en upplevelse av en helhet som kan benämnas som ett stort lugn eller som en gemenskapskänsla. Lika gärna som man kan tala om gemenskapen som förutsättning för ensamheten, kan man sålunda tala om ensamheten som gemenskapens förutsättning. Avståndet ensamhet – gemenskap avtar och upphävs när ensamhet och gemenskap samtidigt finns. Vi föds och vi dör ensamma.

*

Göran Ahrnes undersökning av *Samhället mellan oss* utgår däremot inte från subjektiva upplevelser utan från olika överenskommelser oss människor emellan och de band som därmed skapas och blir kontinuerliga. Samhället ses relationellt.

Hans målsättning med boken *Samhället mellan oss* är att utveckla en samhällsteori som bygger på relationers och organisationers existens. En sådan teori skulle vara högst relevant i dagens globala värld menar han: ”När relationer sprids ut mer över längre avstånd är det mycket som tyder på att det behövs mer av organisation.” (s. 222) Den tilltagande organiseringen i samhället skulle alltså kräva att sociologin tar sig an uppgiften att utveckla och fördjupa kunskapen om relationer och organisationer.

Ahrne tar dock inte sin utgångspunkt i de globala förhållandena utan i en teoretisk taxonomi där förutom relationer och organisationer även institutioner och nätverk ingår. Det grunläggande begreppet i teorin är *relationer* vilka uppstår i interaktioner människor emellan och som genom att upprepas bildar olika mönster av band, olika *former*. I boken påvisas hur helt olika innehåll kan vara relaterade till *de tre grundformerna; organisation, institution och nätverk*.

För att relationerna ska bildas och utvecklas måste fem *element* inom varje grundform vara uppfyllda nämligen: *Tillhörighet* (bestämning av vilka som är med eller icke med i sammanslutningen), *förväntningar* (t.ex. regler, normer, ceremonier, vanor), *initiativförmåga* och *makt* (genom beslutsordning, särskild förmåga, status, kontaktmöjligheter) samt *synlighet* (kontroll och övervakning av pågående verksamhet). Slutligen återstår *konsekvenser* av relationen (såsom upplevelser, påverkansmöjligheter, sanktioner eller sorti).

Alla former kan studeras med avseende på dessa element, men elementen ter sig högst olika inom ramen för de tre grundformerna. Så formuleras t.ex. *tillhörigheten* i organisationsformen som ett *medlemskap* medan motsvarande element uppträder som *symboliska kännetecken* i institutioner. I nätverk blir det däremot adekvat att tala om *kontakter*. *Makten* uppträder också på olika sätt nämligen som *hierarki* i organisationer men som *status* i institutioner och i nätverk snarast som centrala eller *strategiska* positioner, men också som *reciprocitet* eller *icke jämlika relationer*.

För att validera sin teori väljer Ahrne att diskutera två olika *relationer* av intim karaktär nämligen vänskaps- och kärleksrelationen. Det sker genom beskrivning och analys samt en jämförelse mellan dem med avseende på de fem elementen inom ramen för de tre grundformerna.

Beskrivningen och analysen av de båda studerade relationerna vänskap och kärlek upptar större delen av boken och bygger på egna och andras teorier, kvalitativa undersökningar samt en mångfald exempel. Framställningen är omfattande och stundtals snårig att följa, då nya moment ständigt kommer in samtidigt som de ska hållas samman av de fem elementen tillhörighet, förväntningar, initiativ och makt, synlighet samt konsekvenser. Problemet uppvägs dock av de betydligt klarare inlednings- och avslutningskapitlen vilka får det hela att bli både intressant och spännande.

Analysen av vänskaps- och kärleksrelationerna visar att dessa inte enbart är resultat av emotioner, intuition, tillfälligheter eller genuina förhållanden. För att relationerna ska skapas och bibehållas krävs också organisation. Formerandet av de båda relationerna sker dock på olika sätt. De olika elementen framträder därmed som skilda karaktärer. Tillhörigheten i vänskapsrelationen, t.ex., är diffus och bestäms från gång till gång medan den i kärleksrelationen är tydlig och framåtsyftande. I den förra relationen råder distans medan närhet kännetecknar den senare. Den allmänna slutsatsen Ahrne formulerar är att "organisation genomsyrar människors sociala liv mer än vad man vanligtvis tänker sig eller vad som framkommer i de flesta mer övergripande teorier om samhället" (s. 53). Detta sätt att se förklarar också varför Ahrne kan tala om familjen som en organisation eller mildare uttryckt som en partiell sådan. Han hävdar dessutom att "det i princip inte är någon skillnad mellan de band som håller ihop vänskaps- och kärleksrelationer från band som knyter ihop människor i affärsrelationer eller i arbetslivet" (s. 13).

Av relationernas tre grundformer betraktas organisationen i den relationella teorin som den mest angelägna grundformen att studera, även om institutioner och nätverk ofta blir inslag i organisationers sätt att fungera. Med den relationella teorin kommer motsättningen mellan mikro- och makro perspektivet av upplösas hävdar Ahrne.

Organisationer definieras som handlade strukturer och inte som band av mikro- eller makrokaraktär. En utveckling av ett relationellt tänkande skulle därmed överskrida flera problem inom sociologin av idag, vilka har sin grund i ett dualistiskt tänkande.

Med den här boken får läsaren tillgång till ett analysinstrument att arbeta med och ett annorlunda perspektiv. Det kan användas för att ”se in i samhället” skriver Ahrne. Ett nytt fönster öppnas onekligen för den som grubblar på hur ett kollektiv av relationer ska studeras och presenteras. I en tid då gränserna mellan stat och samhälle luckras upp blir organisationsbegreppet centralt. Samtidigt har dock boktiteln förblivit en gåta för mig under läsningen. Varför heter den ”Samhället mellan oss”? Vad är det för mellanrum det handlar om och som åsyftas när författaren skriver att vi som personer är uteslutna ur flera relationer än inneslutna? Innebörden torde här vara att jag som person inte ingår i så många interaktioner eller överenskommelser i mitt liv i förhållande till de potentiellt möjliga. I de flesta fall är jag som person utesluten. Onekligen är det så när skarpa gränser formuleras mellan olika relationer, men borde inte bilden bli en annan i en relationell teori?

Eva Sandstedt, Uppsala Universitet

Ambivalenser och maktordningar: Feministiska läsningar av nyliberalism. Siv Fahlgren, Diana Mulinari & Angelika Sjöstedt Landén (red.). Stockholm: Makadam, 2016

Denna antologi innehåller tre huvudavdelningar samt ett inledande kapitel och en efterskrift. I inledningen poängterar redaktörerna konsekvenserna av nyliberala ordningar inom den svenska modellen och i samklang med många andra forskare, menar de att konsekvenserna av nyliberalismen lett till att maktfrågorna strukits från agendan och därmed till att feminismen och jämställdhetsfrågan avpolitiserats. I organisationer och företag har jämställdheten reducerats till en administrativ fråga med det begränsade syftet att uppnå effektivitet och ökad tillväxt. De feministiska forskarna vill i denna antologi analysera och granska dessa nyliberala förändringar i olika kontexter och med utgångspunkt i vilken betydelse de får för hur (o)jämligheter och (o)jämställdheter fortsatt skapas. Samtliga kapitel i boken handlar om nyliberala förändringar inom olika områden med fokus på arbetsliv och politik.

I inledningen presenteras olika teoretiska perspektiv på nyliberalismen t.ex. i relation till globalisering och styrningsformer. Författarna menar att diskussionen om nyliberalismen är betydligt mer omfattande i andra länder än i Sverige och bokens syfte är bl.a. att introducera underlag för fortsatt diskussion om nyliberala förändringar och deras konsekvenser för olika kategorier av medborgare.

En antologi är alltid lite besvärlig att greppa som helhet. De olika kapitlen är skrivna av författare med olika ämnestillhörighet och det betyder att nyliberalism inte ges ”en” betydelse i boken utan förstås och betonas på varierande sätt av de olika författarna.

I del 1, *Ett arbetsliv i förändring*, ingår två kapitel: ”Nyliberal styrning och ideologi i offentlig verksamhet” av Angelika Sjöstedt Landén och ”Ambivalenta feministiska positioner i en nyliberal akademi” av Siv Fahlgren. Båda kapitlen rör offentlig verksamhet vilket kanske är en brist.

Sjöstedt Landén inspireras av Foucaults governmentality-begrepp och fördjupar sig i vad samtida ideal om styrning av offentlig verksamhet (NPM) innebär och vilka konsekvenser detta får för de anställda. Resonemanget vilar huvudsakligen på en analys av innehållet i *Att tänka nytt för att göra nytta: Om perspektivskiften i offentlig verksamhet*, SOU 2013:40 samt direktiven till denna utredning. Tre teman analyseras särskilt, ekonomi och styrning, förbättringsarbete samt förväntningar på arbetskraften, med andra ord det nya arbetslivets karaktäristika. Underlaget, d.v.s. utredningen, visar inga överraskningar, den driver den optimistiska nyliberala linjen som innebär att allt blir bättre, effektivare, flexiblare och mer internationellt framgångsrikt med de nya styrningsformerna. Samtidigt blir jämställdheten, som så många redan påpekat, en fråga om planering och administration på bekostnad makt och rättvisa. Analysen blir enligt mitt tycke något ytlig och slutsatserna lite väl tvärsäkra. Författaren känner äckel inför att människor via NPM läses in i prestationsmätningssystem och värderas utifrån vad de levererar i systemet, men vad en feministisk analys skulle bjuda på är fortfarande oklart i slutet av detta kapitel.

Fahlgrens kapitel är en självreflekterande framställning utifrån egna erfarenheter i akademien. Vad har NPM inneburit för Siv Fahlgren i rollen som feminist och genusforskare. Fahlgren och hennes kollegor har tvingats, och självmant valt, att forma sig som ett nyliberalt akademiskt subjekt vars handlande och verksamhet hela tiden utvärderas, mäts och räknas. Om man inte lyckas uppnå goda siffror innebär det att man blir överflödig, men också att hela forskargruppen, ämnet, fakulteten och slutligen också universitetet förlorar resurser. Vad kan denna kalkylerbara och (be)räkningsbara forskare bidra till i akademien och hur kan hon fortsatt bedriva kritisk feministisk forskning? Kapitlet är essäistiskt men intressant och man kan lätt känna igen sig som feministisk forskare.

Del 2, *Nyliberalism som emotionell regim*, innehåller två bidrag: Kerstin Sandells kapitel ”Tillståndet som förlorade sitt namn men fick en fungerande lösning” och Lena Sawyers och Siv Fahlgrens kapitel om ”Hur det känns när strukturer kryper in under skinnet”. Sandell argumenterar för att kopplingen mellan depression och erfarenheter i arbetslivet inte uppmärksammas. De som inte orkar med de nya kraven i arbetslivet medicineras med olika piller och deras tillstånd blir till individuella problem. Läkare ställer upp som problemlösare utan intresse för frågan varför människor ofta permanent eller under lång tid behöver piller för att orka med arbetslivet. Intervjuerna visar att de drabbade inte kopplar sitt psykiska tillstånd till erfarenheter i arbetet, depressionen ges ingen orsak eller mening men den hindrar de drabbade från att fungera i vardagen, så de tar sitt ansvar och medicineras för att fungera. En tolkning är att medicinen har en avpolitiserande roll och att läkarvetenskapen abdikerat från att försöka förstå varför patienten inte mår bra. En slutsats som Sandell drar är att de som (bara) använder antidepressiva är nyliberalismens bästa subjekt. De fungerar, tar eget ansvar när de inte klarar kraven, och gör inga eller få kopplingar mellan hur de mår och

hur samhället fungerar. Kapitlet baseras på intervjuer med 17 personer (14 kvinnor och 3 män) som använder eller har använt antidepressiva läkemedel (i 2,5 månader till 15 år). Kopplingen till nyliberalism och arbetslivets förändring som orsak till depression är intressant men känns som en något spekulativ tolkning i denna framställning då dataunderlaget är tveksamt, och det feministiska inslaget är ganska vagt.

Sawyers och Fahlgrens bidrag vilar på ett observationstillfälle inom området socialt arbete. Lena (forskare) observerar hur Maj-Britt (socioonom) betar sig när hon observerar en romsk familj (klienten) i ett köpcentrum. Maj-Britt berättar hur hon upplevde situationen och Lena redovisar sitt minne av situationen. Även i detta kapitel blir kopplingen till just nyliberalism lite ansträngd trots en intressant referens till Lauren Berlant. Berlant ser en situation som ett specifikt ögonblick i tid och rum där upplevelsen av ens egen plats i relation till ”det goda livet” rubbats, jag förstår detta som tillstånd av statuspanik, d.v.s. att ens position dras ner när den sammanlänkas med ”fel” andra. I situationen inryms de diffusa nyliberala förändringarna menar Berlant och i det ordinära och vardagliga finns känslor invävda i vårt berättande, agerande och i vår anpassning till situationen. Jag tycker författarna lyckas dra ut en hel del intressant från den valda observationssituationen trots att data inte insamlats med syftet att fånga nyliberala förändringar i händelsen.

Del 3, *Politikens förändrade former i nyliberala landskap*, omfattar tre bidrag. Katarina Giritli Nygren och Sara Nylén skriver om ”Feminitet och agens i nyliberala styrningsverk”. Diana Mulinaris bidrag har titeln ”R’ som i rasism, F’ som i feminism” och Lena Martinssons avsnitt handlar om ”Den aktiv/istiska företagaren”.

Giritli Nygren och Nylén har syftet att utifrån ett feministiskt perspektiv problematisera hur regionalpolitikens ”styrande subjekt” konstitueras i en nyliberal nätverkskontext. Det studerade nätverket består av sju personer, tre kvinnor och fyra män, som har till uppgift att vända en negativ utvecklingstendens i en mindre ort där turism- och besöksnäring är dominerande. I nätverket finns representanter från privat och offentlig sektor. Nätverksmedlemmarnas berättelser och bilder av verkligheten avslöjar deras aktörskap, d.v.s. hur de positionerar sig relativt olika händelseförlopp. Två framträdande positioner utkristalliserar sig i analysen, professionella och assistenter. De professionella klassas som överordnade aktiva maskulina och assistenterna blir då självklart passivt feminina som kontrast. Men berättelserna innehåller också ambivalenta positioner, som den symboliska positionen som klassas som en underordnad maskulinitet och den medvetna servicepositionen vilken visar upp femininitet med politisk agens. Författarna undersöker hur nya styrningsformer påverkar konfigurationen av könat arbete (Newman 2013). I nätverket formulerade informanterna en berättelse som kan tolkas som att det bara är näringslivet som är det verkliga livet, d.v.s. kompetent och professionellt. Detta innebar att det politiska livet inom ramen för nätverket måste göras verkligt genom anpassning till marknaden och företagets intressen. Traditionella former för manligt och kvinnligt upprätthölls i nätverket och avslutningsvis undrar författarna om det är så att endast de tøjbara positionerna erkänns av och erkänner en nyliberal diskurs, medan ”feminiteter och maskuliniteter som inte återskapar den nyliberala styrningsformens monotopiska berättelse om hur regional utveckling skapas, och dess avpolitiserande åtskillnad mellan näringsliv och politik, får ett väldigt begränsande handlingsutrymme” (s. 160). En plausibel tanke tror jag.

Diana Mulinari's bidrag bygger bl.a. på intervjuer med kvinnor som är aktiva i Sverigedemokraterna i syfte att analysera de identitetsskapande processerna i denna grupp. Dessutom analyseras observationer, viktiga drag i partiets hemsidor, styrdokument m.m. Inledningsvis förs ett initierat resonemang om vilken form av rasism som karaktäriserar SD, och Mulinari menar att partiet "är bärare av en *exkluderande rasism*, en rasism som vill försvara föreställningen om Sverige för "svenskar", där "de andra" uppfattas som ett hot mot nationens kropp. En rasism som skiljer sig från den *exploaterande rasism* som förkroppsligas i nyliberalismens åtrå efter profit" (s. 165). SD talar till grupper som saknar kapacitet att exploatera och därför blir konstruktionen av "migrantmän" som hotfulla rimlig och tanken att både svenska män och kvinnor är allvarligt hotade av såväl feminism som multikulturalism begriplig. Och att de, som partiet menar naturliga skillnaderna mellan könen, måste återinföras i SD:s samhällsvision. Andelen kvinnor, av de som röstar på SD, uppskattas vara en fjärdedel, och andelen tycks stabil. Mulinari gör en intressant analys av sitt material, särskilt givande är det att ta del av intervjuerna med SD-kvinnorna, och deras försök att omfatta någon form av jämställdhet (svenskhets) i kombination med den "naturliga könsskillnaden", "i byggandet av svenskhets och mot invandrare, särskilt de muslimska 'andra', identifierar de positiva aspekterna av jämställdhet med motiveringen att (en mjuk version av) jämställdhet är kulturellt svensk, och kan därmed ställas i motsats till (muslimska) invandrare" (s. 174). Trots protester från informanterna visar Mulinari att de omfattar en rasistisk världsbild. Men denna rasism kan också vara omsorgsgivande, något som varit framträdande i kolonialismen, där talet om omsorg legitimerat och utgjort grunden i koloniala relationer (Narayan 1995). Inom SD ägnar man omsorg om "sina egna". Det blir omöjligt att inom ramen för denna text göra Mulinari's intressanta bidrag rättvisa, jag rekommenderar läsning och citerar slutordet "Även om den nyliberala politiken har påverkat större grupper av kvinnor, är det bara en liten minoritet som politiserar dessa erfarenheter genom omsorgsrasism och som aktivt stödjer ett rasistiskt parti" (s. 183).

Lena Martinsson diskuterar det störiiga mötet mellan aktivism och nyliberalism med hjälp av tre exempel, Muhammad Yunus, Adrian Repka och Ida Östensson. Dessa personer arbetar inte för att säkra marknadens existens, ej heller är vinst centralt i deras arbeten och ändå upprepas nyliberal retorik och normativitet i deras arbeten (s. 189). Nyliberalismen bråkar med de stora berättelserna och kämpar mot det som stelnat och blivit trögt i sin strävan efter snabba lösningar eller systemförändringar. De tre fallen visar att aktivister i både väst och öst berörs av den nyliberala ideologin – att man måste frigöra sig från tröga system för att göra skillnad i t.ex. fattigdomsfrågan eller jämställdhetsfrågan. Men det är inte lätt att förena marknadsmässighet och aktivism, det finns inbyggda motsägelser, och viljan till förändring kommer i konflikt med viljan att sälja. När Östensson uppträdde i Almedalen bar hon en twitterklänning, som visade frågor från olika grupper, hon blev ett språkrör för många röster i samhället men också en reklampelare för huvudsponsorn Comviq som finansierat klänningen. En huvudslutsats i detta mycket intressanta bidrag är att: "Nyliberal normativitet är fylld av spänningar, den blir avbruten, är inte tillräcklig i sig själv utan suger upp eller blir utmanad av andra principer. Den må vara hegemonisk men den är inte total" (s. 213).

Martinsson konstaterar att kritiken av nyliberalismen också måste omfatta dess utsida, d.v.s. välfärdssamhället som stelnat eller ett samhälle som inte erkänner medborgarnas rättigheter om radikal demokrati skall bli möjlig att realisera.

I efterskriften betonas att nyliberalismen både innebär förändringar och vill förändring trots att händelseutvecklingen framställs som oundviklig. Men, menar redaktörerna, så är inte fallet, vi kan också skapa gamla och nya gemenskaper, vi behöver inte konkurrera på andras bekostnad på en marknad. Nyliberalismen innehåller friheter men också rädlans regim byggd på individualism och fruktan (s. 217). Avslutningsvis skissas på en oavslutad utopi att sträva mot, omöjlig men nödvändig.

Gerd Lindgren, Karlstads Universitet

Referenser

- Narayan, U. (1995) "Colonialism and its others: Considerations on rights and care discourses", *Hypatia* 10 (2):133–140.
- Newman, J. (2003) "Spaces of Power: Feminism, neoliberalism and gendered labour", *Social politics* 20 (2):200–221.

Andreas Gottardis, *Reason and utopia: Reconsidering the concept of emancipation in critical theory*. Stockholm: Department of Political Science, Stockholm University, 2014

Andreas Gottardis ställer i sin avhandling i statsvetenskap, *Reason and utopia*, en fråga som sedan länge varit mer eller mindre frånvarande i samhällsvetenskaperna: Vad innebär emancipation (eller frigörelse) och emancipatorisk teori i dag? Den viktigaste referensen är Jürgen Habermas och hans uppfattning att frigörelse är en potential som är inneboende i den vardagliga kommunikativa praktiken, en uppfattning Gottardis uttryckligen ansluter sig till (s. 9). Habermas omformulering av den kritiska teorin till en teori om kommunikativt handlande är också vägledande för frågeställningen och sätter sin prägel på behandlingen även av andra teoretiker.

Efter det inledande första kapitlet börjar Gottardis i det andra med upplysningsfilosofin hos Immanuel Kant och Jean-Jacques Rousseau och fortsätter via G.W.F. Hegel och Karl Marx till vad han kallar den tidiga Frankfurtskolan. Större delen av det tredje kapitlet ägnas åt Friedrich Nietzsche och avslutas med vad som här kallas för den sena Frankfurtskolan. Det fjärde kapitlet tar upp Jürgen Habermas och det femte behandlar kritiken av dennes omformulering av den kritiska teorin, samt Axel Honneths utveckling av Habermas projekt till en teori om erkännande. Här visar Gottardis att han behärskar både Habermas författarskap och den diskussion som förts om det. Tvärt emot vad man kunnat förvänta sig är Gottardis inte okritisk mot Habermas teori. Den saknar, menar Gottardis, både en emancipatorisk potential och en kritisk kraft, vilket konstaterats av flera olika författare. Detta är aningen paradoxalt, med tanke

på den betydelse Habermas annars har i avhandlingen. I det avslutande sjätte kapitlet presenterar Gottardis sitt eget förslag till vad han i kapitelrubriken kallar för "a more profound understanding of emancipation". Gottardis drar här in tänkare utanför den kritiska teorins tradition, såsom den franske filosofen Jacques Rancières omtolkning av arbetarrörelsen (s. 155) eller den kanadensiske historikern Taiaiake Alfred, som förespråkar urbefolkningarnas återgång till vad som förstås som ett värdigare och sannare liv (s. 156). Det senare skulle innebära en vändning mot mer konkreta emancipationsprocesser, i motsättning till de mer teoretiska bestämningar som avhandlingen kretsar kring. Det blir inte mer än en skiss och det är inte klart hur dessa disparata influenser ska kombineras med Habermas kritiska teori. Förmodligen behövs det en egen studie för att utveckla dessa idéer, men en inte alltför djärv gissning är att de leder bort från den förståelse av emancipation som utmärkt traditionen från Rousseau och Kant till den kritiska teorin och snarare skulle närma sig någon variant av den Nietzscheanska.

Avhandlingen styrka är att Gottardis visar att det finns flera olika emancipationsbegrepp. Man kan i dag tala om två sorters emancipatorisk och kritisk teori. Den ena kallar Gottardis "Enlightenment thinking" eller "Enlightenment-philosophical", den andra kallar han för "Enlightenment critique" eller "Enlightenment-skeptical" (s. 13). Den första riktningen utgår från upplysningens klassiska förnuftsbegrepp. Den andra riktningen bygger däremot på en radikal förnuftskritik och på erkännande av kontingens (s. 14). Denna typ av emancipatorisk teori utgår från Nietzsche. Dessutom tillämpar Gottardis, med en förebild hämtad från Honneth, fyra olika modeller för kritik. Upplysningstänkandet utövar antingen en konstruktiv eller en rekonstruktiv kritik, medan det upplysningskritiska tänkandet antingen bygger på en genealogisk eller på en avslöjande kritik (s. 29).

Den första emancipatoriska traditionen, upplysningstänkandet, eftersträvar att försona den privata och den offentliga friheten. I det andra kapitlet urskiljer Gottardis tre sätt i denna tradition att närma sig frågan om frigörelse, ett individualistiskt, ett kommunalistiskt och ett dialektiskt. Det första företräds av Kant, det andra av Rousseau och det tredje av Hegel och Marx. Skillnaden mellan dem handlar om hur man tematiserar privat och offentlig frihet. Om den individualistiska teorin, med utgångspunkt i Kants kategoriska imperativ, underordnar medborgaren den privata individen, så gör den kommunalistiska tvärtom, underordnar den individuella personen den offentliga friheten (s. 32). Eftersom varken Kant eller Rousseau lyckas försona den privata och den offentliga friheten, försöker Hegels dialektiska ansats överskrida motsättningen mellan dem. Detta försök slutar i att individens subjektiva frihet underordnas en högre nivå av subjektivitet, statens, och vi får en ny deterministisk tolkning av friheten (s. 40).

Tolkningarna av Kant, Rousseau och Hegel är väl utarbetade och förankrade både i primärtexterna och i den använda sekundärlitteraturen, av bland andra Charles Taylor, Karl Löwith, Herbert Marcuse, Habermas och Honneth. Den svagaste länken i denna genomgång är behandlingen av Marx, vilket är anmärkningsvärt med tanke på att han är den som först försöker utarbeta en emancipatorisk teori som till skillnad från föregångarna går utöver det borgerliga samhället. Det korta avsnittet om Marx slutar något snöpligt med att analysen av kapitalismen, som inte ens behandlats, bryskt avvisas med

att "he could not clarify how the introduction of a centrally planned economy could lead to a communist society" (s. 43). Denna invändning träffar bredvid målet. Marx avsåg sig med en känd formulering entydigt uppgiften att "skriva ut recept ... för framtidens soppkök" och betonade att han sysslade med kritisk analys, inget annat (Marx 1962:25). Gottardis avslutar dessutom med att förkasta Marx version av den dialektiska ansatsen som auktoritär (s. 43), utan att argumentera för det. Därmed är en väsentlig grundval för den kritiska samhällsteorin bortopererad utan att frågan ens ställs om vilken betydelse den kan ha.

Den andra traditionen för emancipatoriskt tänkande, vilken Gottardis väljer att kalla för upplysningsskeptisk eller upplysningskritisk, avvisar upplysningsfilosofins fråga om den privata och den offentliga friheten till fördel för en individualistisk idé om självskapande. Det bygger på en kritik av förnuftbegreppet i stället för en föreställning om frigörelse genom förnuftet. Av det upplysningsskeptiska tänkandet urskiljer Gottardis i sin tur två varianter. Den världs-öppnande, som bygger på den unge Nietzsche i *Tragedins födelse*, vänder sig mot det sokratiska sökandet efter kunskap och återoppar i stället en primitiv enhet i den dionysiska principen och den tragiska myten (s. 63f.). Den andra varianten finns hos den senare Nietzsche som förkastar det världs-öppnande tänkandet som överspänt och sentimentalt. I stället bejakar han livet och viljan till makt, som han menar är den egentliga drivkraften för mänsklig kunskap. Nietzsche kritiserar upplysningens homogeniserande förnuft till fördel för vad han kallar en genealogisk kritik och bejakar individens förmåga till kritisk reflexion och självskapande. Denna typ av frigörelse är inte för alla utan är förbehållen vissa suveräna individer (s. 74).

Så långt finns inte så mycket att invända. Det problematiska med avhandlingen ligger snarare i dess tes (s. 16) och i den tillämpning han gör av de olika modeller för emancipatoriska teorier han arbetar med. Gottardis menar att Habermas kritiska teoretiska förstås som ett försök att överbrygga en motsättning mellan vad han med sin egen, något oortodoxa distinktion väljer att kalla för den tidiga och den sena Frankfurtskolan. Den tidiga Frankfurtskolan är Max Horkheimers och i viss mån Herbert Marcuses skrifter före 1940. Det är emellertid något oklart hur han sedan avgränsar den sena Frankfurtskolan. Han bestämmer den vid ett tillfälle som "post-war" (i motsättning till den tidiga som "pre-war") (s. 20), alltså efter 1945. I avhandlingens sammanfattning gör han däremot en annan datering av den sena Frankfurtskolan till krigsåren 1940–1945 (s. 161). Ser man däremot på vilka arbeten han bygger på när han diskuterar den sena Frankfurtskolan, så är de uteslutande skrivna under fyrtioalet, antingen under kriget, som Horkheimer och Adornos *Upplysningens dialektik* (1947), eller efter kriget, som Horkheimers *Eclipse of reason* (1947), eller både under och efter kriget, som Adornos *Minima moralia* (1951). Däremot använder Gottardis sig i stort sett inte av några andra skrifter från efterkrigstiden, varken av Adorno, Horkheimer eller Marcuse, vilket innebär att en mycket produktiv och inflytelserik period för både Adorno och Marcuse utlämnas. I realiteten är alltså den sena Frankfurtskolan några (onekligen centrala) skrifter från fyrtioalet, men hur teorin sedan utvecklades under efterkrigstiden beaktas inte.

Med åtskillnaden mellan den tidiga och sena Frankfurtskolan avser Gottardis alltså ett brott i vad man annars kallar den första generationen av Frankfurtskolan eller den

äldre kritiska teorin (till skillnad från den andra generationen av Frankfurtskolan, som avser Habermas och andra i hans generation). Jag menar att både Gottardis val av beteckning, liksom hans åtskillnad, är problematisk, men ska i fortsättningen för enkelhetens skull använda den, även om jag menar att den är något oegentlig.

Gottardis menar nu att det han kallar för den senare Frankfurtskolan har anammat den alternativa, upplysnings skeptiska eller upplysningskritiska emancipatoriska teori som utgår från Friedrich Nietzsche och ställer den mot den tidiga Frankfurtskolans upplysningsfilosofiska teori. Den senare Frankfurtskolan får därför spela rollen av den förnufts kritiska utmaningen mot den tidigas förnuftstro. Gottardis tillämpar alltså här den distinktion han utvecklat mellan två typer av emancipatoriska teorier och hans tes är att Habermas projekt handlar om överbryggandet av denna klyfta mellan upplysningsfilosofin och förnuftskritiken som finns inom den äldre generationen av den kritiska teorin.

Även om man kan tala om dessa båda typer av kritisk teori, finns det verkligen en sådan motsättning inom den äldre kritiska teorin? Och är det i så fall riktigt att läsa Habermas projekt som ett försök att överbrygga dessa båda riktningar? Om vi tills vidare antar att tesen om de båda riktningarna inom den kritiska teorin och motsättningen mellan den tidigare och den senare Frankfurtskolan är riktig, så blir nästa fråga huruvida tesen om överbryggandet är ett rimligt sätt att närma sig Habermas. Dennes egen utgångspunkt är att Nietzsche inte erbjuder någon framkomlig väg ut ur det moderna projektet och inte utgör något emancipatoriskt alternativ. Den äldre kritiska teorin har enligt Habermas inte funnit någon utväg ur subjektfilosofin och därför är det nödvändigt att bryta med vad som kallas för produktionsparadigmet till förmån för ett kommunikationsparadigm orienterat mot samförstånd och gemensam handling. Kritiken av produktionsparadigmet gäller både det Gottardis kallar för den tidiga och den sena Frankfurtskolan. Habermas själv menar alltså att det är nödvändigt att *bryta* med *både* den tidiga och den sena Frankfurtskolan. Gottardis menar tvärt om att Habermas ska läsas som att han vill överbrygga dessa båda perioder. Varför Habermas förespråkar en brytning med produktionsparadigmet berör Gottardis dessutom bara i förbigående (s. 109; detta är det enda tillfälle uttrycket förekommer i avhandlingen). Eftersom han själv kommer med en annan tolkning hade det förstås varit på plats att först förklara varför Habermas självförståelse inte håller, innan han framställer sitt eget alternativ, men det får man leta förgäves efter.

Problemet blir att ett överbryggande som Gottardis föreslår skulle dels upphöja den nietzscheanska förnuftskritik (om detta nu vore den sena Frankfurtskolans alternativ) som Habermas uttryckligen förkastar till att utgöra ett emancipatoriskt alternativ, dels bevara två varianter av ett paradigm som han själv menar att han genom sin kommunikationsteoretiska vändning har överskridit och lämnat bakom sig. Det är förstås inte nödvändigt att tolka en tänkare slaviskt utifrån hans eller hennes självförståelse, men Gottardis väljer en utgångspunkt för sin läsning av Habermas som är svärförenlig med dennes självförståelse och som skulle föra i en helt annan riktning.

Ett annat problem är Gottardis försök att visa att motsättningen mellan den upplysningsfilosofiska och den upplysnings skeptiska teorin går igen i brottet mellan den tidiga och den sena Frankfurtskolan. Det är i sig okontroversiellt att som Gottardis

mena att det finns ett brott i den kritiska teorin runt 1940. Men frågan är om detta brott är sådant att man som Gottardis kan tala om ett annat emancipationsbegrepp efter 1940, ett som snarare skulle vara förankrat i Nietzsches upplysningskepsis (och även i detta avseende följer han också Habermas) än i upplysningsfilosofin.

Gottardis menar att man kan finna både den första typen av upplysningskepsis, en världsöppnande kritik och den andra, en genealogisk kritik som öppnar för självskapande (s. 80) i den sena Frankfurtskolan. Argumenten framstår inte som särskilt starka och vissa formuleringar antyder att Gottardis själv inte heller är riktigt övertygad om dem när han uttryckligen också medger att det finns skillnader mellan Nietzsche och den senare Frankfurtskolan (s. 82). Trots detta låter han sig inte rubbas utan håller fast vid den tolkningsram han från början satt upp. Problemet är förstås att om denna tolkning inte håller så faller också avhandlingens tes om att Habermas försöker överbygga motsättningen mellan den tidiga och den sena Frankfurtskolan.

Nietzsche är mycket riktigt viktig i den äldre kritiska teorin, men det går att anföra flera ställen både i den litteratur Gottardis använt och i den han inte använt att det inte det samma som att Horkheimer och Adorno i en senare fas blir till upplysningsskeptiska nietzscheaner. Adorno ställer i *Minima Moralia* närmast upp det som ett program ”att ställa alla reaktionära argument mot den västerländska kulturen i den fortskridande upplysningens tjänst” (Adorno 1986:236). Tesen i *Upplysningens dialektik* om upplysningens omslag i myt kan också läsas som en tolkning av Nietzsches föreställning om den eviga återkomsten (jfr. Ramsay 2005, kap. 2). Nietzsche är över huvud taget viktig för Adornos kritik av olika sociologiska och filosofiska teorier. Men Adorno och Horkheimer betraktar inte Nietzsche som en i någon mening emancipatorisk tänkare. Tvärtom finns det åtskilliga ställen där de understryker att det borgerliga samhället begränsar Nietzsche. I *Minima Moralia* heter det att Nietzsches ”utbrytningsförsök trots allt inte överskred det borgerliga samhället” (Adorno 1986:115). Både i här och i ett samtal med Horkheimer och Hans-Georg Gadamer från 1950 tolkar Adorno Nietzsches uppmaning till *amor fati*, att man ska älska sitt öde, som att han inte kan bryta sig ur det borgerliga samhällets fångelse utan endast kan älska det som håller honom fången (Adorno a.a:117; Ramsay 2005:56).

För att sammanfatta problemet med denna annars så ambitiösa avhandling, så driver Gottardis både sin tes om Habermas projekt som ett överbyggande och sin tolkning av den sena Frankfurtskolans emancipationsbegrepp med en alltför envis föresats att visa deras riktighet som gör att han inte ser deras svaga punkter, i stället för att se dem som möjliga tolkningsalternativ som efter hand kan modifieras. Hade han följt en annan tolkningsstrategi och vägletts av att vad man kallar förförståelsen ofta måste modifieras i kontakt med materialet, så kunde kanske resultatet för denna annars så ambitiösa studie också ha blivit ett annat. Nu är det en originell och bitvis djärv ansats som dessvärre inte håller hela vägen ut. Det hindrar inte att det både finns delar av avhandlingen som är läsvärda och att projektet, om det tänks igenom en gång till, skulle kunna föra till intressanta resultat.

Anders Ramsay

Referenser

- Adorno, T.W. (1986) *Minima Moralia: Reflexioner ur det stympade livet*. Lund: Arkiv.
- Marx, K. (1962) *Das Kapital: Kritik der politischen Ökonomie. Erster Band*. Berlin: Dietz Verlag.
- Ramsay, A. (2005) *Upplysningens självreflexion: Aspekter av Theodor W. Adornos kritiska teori*. Lund: Sociologiska institutionen.

Peter C. Gøtzsche, *Dödliga mediciner och organiserad brottslighet: Hur läkemedelsindustrin har korrumpat sjuk- och hälsovården*. Stockholm: Karneval förlag, 2015

I denna bok framförs den iögonfallande tesen att läkemedelsindustrin använder samma metoder som maffian och producerar läkemedel som dödar människor. Näst efter cancer och hjärtsjukdomar hävdas läkemedelsdöd utgöra den tredje vanligaste dödsorsaken i västvärlden. Medicinska forskare, kontrollanter på läkemedelsmyndigheter och praktiserande läkare anges bidra till att vidmakthålla ett korrupt system och befinna sig i djupt problematiska intressekonflikter där pengar och karriärmöjligheter blivit viktigare än omsorgen om patienterna.

Bokens tes stämmer naturligtvis inte alls med den officiella doktrinen och skulle skyndsamt kunna avfärdas som orimlig. Som ett preludium klargörs det därför att författaren, Peter Gøtzsche, är en person med hög kredibilitet. Gøtzsche är specialist i internmedicin, professor, och har publicerat över 50 artiklar i de mest välrenommerade medicinska tidskrifterna. Men läsaren får också ta del av två förord skrivna av portalfigurer inom den medicinska forskningen, Richard Smith (tidigare chefredaktör på *British medical journal*) respektive Drummond Rennie (chefredaktör på *Journal of the American medical association*). Både Rennie och Smith bekräftar huvudsakligen den bild som Gøtzsche tecknar av läkemedelsindustrins kriminella förhållanden och sjukvårdens skadliga symbios med denna industri. Rennie skriver i sitt förord: "Det kan verka som om Gøtzsche överdriver, men mina egna, och andra medicinska skribenters och forskares, deprimerande erfarenheter säger mig att han har rätt". Smith å sin sida framhåller att Gøtzsche har osedvanlig kompetens och integritet och liknar honom vid den lilla pojken som inte bara såg att kejsaren inte har några kläder utan också berättade det för omvärlden. Med Gøtzsche som betecknande exempel lyfter Smith fram att läkemedelsbranschens kritiker kommit att bli allt fler, respektabla och vederhäftiga. I ett tidigare nummer av *Sociologisk Forskning* (52:3) recenserar även Robert Whitakers prisbelönta bok *Pillerparadoxen: Varför lider fler och fler av psykiska problem när medicinerna bara blir bättre och bättre?* (utgiven 2014 på Karneval förlag, Stockholm). Liksom hos Whitaker finner vi hos Gøtzsche en evidensbaserad indignation med budskapet att övermedicinering utgör ett alarmerande hot mot folkhälsan.

Gøtzsche underbygger sitt påstående om läkemedelsbranschens organiserade kriminalitet genom att framförallt diskutera företagsbrott som var aktuella under

åren 2007–2012. I brottslistan ingår anklagelser för konspiration, förvanskning av forskningsresultat, rekommendationer av läkemedel för svårigheter de inte godkännt för, döljande av data om skadeverkningar, försäkringsbedrägerier, otillbörlig marknadsföring, mutor, överträdelse av avtal där läkemedelsföretag försäkrar att man ska upphöra med kriminellt handlande (!), överfakturering av läkemedel, tystande av vittne, returprovision till läkare och sjukhus för att man skriver ut företagets mediciner samt handel med opium, morfin och heroin. För de olika brotten har ett stort antal läkemedelsföretag betalat bötessummor, exempelvis Novartis (423 miljoner dollar), Sanofi-Aventis (95 miljoner dollar), GlaxoSmithKline (3 miljarder dollar), Astra Zeneca (520 miljoner dollar), TAP Pharmaceuticals (875 miljoner dollar), Johnson & Johnson (1.1 miljarder dollar), Merck (670 miljoner dollar), Eli Lilly (1.4 miljarder dollar), Abbott (1.5 miljarder dollar), Bristol-Myers Squibb (515 miljoner dollar), Serono Laboratories (704 miljoner dollar), Schering-Plough (346 miljoner dollar) och Purdue Pharma (635 miljoner dollar). Förteckningen skulle enkelt kunna utökas med andra exempel. Undersökningar som redovisas i *Dödliga mediciner* pekar på att läkemedelsföretag begår tre gånger så många allvarliga eller relativt allvarliga lagöverträdelser som andra företag. Enligt Gøtzsche ska kriminaliteten betraktas som en del av läkemedelsindustrins affärsmodell. Bötessummorna är obetydliga i jämförelse med de skyhöga inkomsterna och något man räknar med i branschen. Tidskriften *Fortune* brukar redovisa de 500 mest inkomstbringande företagen i USA varje år. Vinsterna hos läkemedelsföretag är i *Fortunes* granskningar åtskilligt högre än för andra profitabla företag.

Läkemedelsindustrins kriminalitet har medfört att människor idag använder många läkemedel där de gynnsamma effekterna är små medan de negativa följderna för hälsan är stora. I huvuddelen av bokens kapitel påvisas att vanliga mediciner för exempelvis depression, hosta, viktminskning, illamående, astma, influensa, högt blodtryck, psykoser, hjärtproblem, epilepsi, artrit och diabetes är behäftade med dödsfall och invalidiserande läkemedelsskador. Värst av alla är enligt Gøtzsche psykiatrins mediciner vilket är ett tema som han utvecklar i tvillingboken *Dödlig psykiatri och organiserad förnekelse* (utgiven 2016 på Karneval förlag, Stockholm). Ett belysande exempel utgörs av det s.k. lyckopillret Prozac som när det först prövas av läkemedelsmyndigheter anses vara totalt olämpligt för behandling av depression. Läkemedelsföretaget Eli Lilly, som befinner sig i ekonomiska trångmål och behöver ett godkännande, bjuder därför läkare på semester till Västindien för att göra dem till talespersoner för Prozac. Företaget mutar också den oberoende experten som är satt att granska medlet. Likt mafiosos betalas en del av summan direkt och återstoden när Prozac bifallits som läkemedel. Att medlet orsakat sexuella problem, hallucinationer och flera självmord vid företagets försök döljs genom omkodningar av data där effekterna inte framkommer. Interna företagsdokument offentliggörs senare när Eli Lilly brottsutreds för att ha marknadsfört Prozac för en rad icke godkända indikationer som blyghet, ätstörningar och dålig självkänsla. Dokumenten visar att företagets forskare samarbetat med psykiatriker och myndighetspersoner för att inte exponera den ökade självmordsrisken.

Baserat på statistiska beräkningar om förväntade skadeeffekter drar Gøtzsche slutsatsen att våra läkemedel dödar oss i mycket stor omfattning även om de brukas i

enlighet med läkarens ordinationer. En norsk undersökning visar till exempel att 18 procent av samtliga dödsfall på sjukhus är en direkt eller indirekt följd av medicinerna patienterna förskrivs. I en studie från Europakommissionen redovisas att 200 000 EU-medborgare om året dör beroende på biverkningar från mediciner till en kostnad av 79 miljarder euro. Ytterligare en infallsvinkel utgörs av att studera skadeeffekterna av enskilda mediciner. Enbart det anti-psykotiska läkemedlet Zyprexa anges av Gøtzsche sammantaget ha orsakat 200 000 människors död i världen. Beräkningarna bygger på randomiserade studier som visar att för var 100:e patient som behandlas inträffar ett extra dödsfall på läkemedlet jämfört med placebo. Drygt 20 miljoner människor hade fram till 2007 behandlats med Zyprexa. På liknande sätt bedöms undermåliga läkemedel för behandling av högt blodtryck årligen orsaka hjärtsvikt hos 40 000 personer i USA. En typ av antiinflammatoriska läkemedel framhålls vålla 20 000 dödsfall per år i USA etcetera. Skattningarna är särskilt uppseendeväckande då medicinerna har små eller inga positiva effekter för hälsan. En kriminellt belastad läkemedelsindustri, där i princip vad som helst kan lanseras och säljas som läkemedel så länge det är finansiellt lukrativt, har emellertid gjort detta skräckscenariot till verklighet menar Gøtzsche.

Det är som *moraliskt perspektiv* på mediciner vi kan förstå bokens sociologiska bidrag. Farmakologins undersökningsfält utgår karakteristiskt från att läkemedelsindustrin följer rådande lagar och tar etiska hänsyn; dess löften och anspråk uppfattas på det hela taget vara tillförlitliga. Mer än någon annan studie visar *Dödliga mediciner*, i bjärt kontrast, att det råder en anomisk situation där det regelmässigt ljugs, dribblas och förfalskas. Signifikanta länkar i samhällskedjan berörs av bristen på moral. Läkemedelsindustrin styr och bedriver idag huvuddelen av forskningen om läkemedel. Man tillhandahåller även merparten av den information som sjukvårdspersonal känner till om läkemedel. Vidare levererar läkemedelsindustrin patientupplysningar om läkemedel och underrättar tillsynsmyndigheterna om läkemedels effektivitet och säkerhet. Läkemedelsindustrin marknadsför också läkemedel i massmedierna som attraherar människor att använda dem. Psykiatriker, läkare och myndighetspersoner har ett särskilt ansvar för att skydda människor mot de skadliga medicinerna, men har hamnat i ett menligt beroendeförhållande till läkemedelsindustrin som underminerar en effektiv tillsyn. Gøtzsche har anklagats för att vara konspiratorisk, men det är tydligt att han inte endast ser depraverade individer framför sig. Omoralen springer, menar han, ur ett socialt system vars spelregler bestäms av jakten på nya marknader och blockbusters (medicin som säljer mer än 1 miljard dollar per år) och där de ekonomiska och professionella incitamenten att agera som läkemedelsindustrins hantlangare är svåra att motstå. Följdriktigt avslutar också Gøtzsche sin analys med att argumentera för samhällsreformer som påtagligt inskränker företagets handlingsutrymme.

Det har framhållits att *Dödliga mediciner* borde ingå som obligatorisk kurslitteratur på legitimationsgrundande utbildningar för läkare och psykiatriker, men bokens innehåll har även ett uppenbart allmänintresse. Detta framkom inte minst när undertecknad bevisade ett offentligt föredrag av Gøtzsche med titeln "Varning för psykofarmaka!" där uppskattningsvis 250–300 personer närvarade (arrangör var ABF, Stockholm, den 22/11 2016). Under frågestunden tog en medicinvänlig psykiatriker

till orda, men saknade stöd av publiken som istället högljutt applåderade när Gøtzsche svarade. Patienter som var satta under behandling med psykofarmaka frågade också efter användbara metoder för att kunna avsluta sin medicinering. När föredraget var över samlades många engagerade människor och diskuterade vidare med Gøtzsche. Efter en lång period av biologisk psykiatri och medikalisering av mänskliga livsproblem skyntar vi kanske nu en diskursiv förändring?

Jonas Lindblom, Mälardalens Högskola

Gabriella Nilsson & Inger Lövkrona, *Våldets kön: Kulturella föreställningar, funktioner och konsekvenser*. Lund: Studentlitteratur, 2015

Våld är ett stort samhällsproblem som drabbar de flesta människor på något sätt någon gång i livet, antingen som offer eller som vittne till våldsbrott, och en stor andel kommer att själva utöva våld. Många är också de olika yrkesgrupper som möter våld, våldsförövare eller drabbade av våld i sitt arbete. I *Våldets kön* får läsaren en grundlig introduktion till olika perspektiv på våld, och framförallt mäns våld mot kvinnor. Boken riktar sig till högskolestudenter, särskilt inom professionsutbildningarna, och för fortbildning av personer som arbetar direkt med våld. Målet med boken är att ge läsaren en beskrivning av våld, men framförallt att utmana läsarens föreställningar och förgivettaganden om våld. Boken är uppdelad i nio kapitel som riktar ljuset i olika riktningar, men som alla bygger vidare på varandra och jag skulle därmed säga att boken läses bäst från pärm till pärm.

I bokens introduktion presenteras ämnet och hur vanligt förekommande våld är, samt vilket enormt samhällsproblem det utgör. Som författarna påtalar, beskriver FN mäns våld mot kvinnor som en ”global pandemi.” Redan här ringas alltså bokens kärna in, att det på flera vis går att tala om att våld har ett kön. Majoriteten av våldsförövarna är män och, skriver författarna, ungefär hälften av alla som utsätts för våld. Författarna presenterar flera statistiska exempel som belyser våld som just ett könat samhällsproblem (det hade dock varit slagkraftigt om några siffror på hur överrepresenterade män är som våldsförövare hade presenterats här, nu är det främst siffror på hur många kvinnor som faller offer för våld, vilket i och för sig är både relevant och skrämmande). Det är en mörk bild som målas upp. Författarna hänvisar till insatser som har gjorts utan avsedd effekt, och att våld mot kvinnor ökar även i Sverige, i motsats till vad många tror om Sverige som ju ofta beskrivs som världens mest jämställda land.

Boken är skriven ur ett uttalat historiskt, kulturanalytiskt och feministiskt perspektiv och erbjuder därmed både ett historiskt och ett samtida perspektiv på våld. Med detta vill författarna bidra till att motverka en problematisk historielöshet i en samtida syn på våld och våldsdebatt. Författarna tar sitt avstamp både i sin egen forskning och i andras, svenska och internationella forskares. Det är dock övervägande empiriska

exempel från svensk forskning och svenska förhållanden som diskuteras, något som troligtvis är till fördel för den tänkta läsaren i professionsutbildning.

I första kapitlet ger författarna en inledande introduktion till hur definitioner av våld är sammankopplade med normer om kön. Som utgångspunkt för sina resonemang använder de WHO's *world report on violence and health*. Denna rapport anlägger ett könsneutralt perspektiv på våld vilket därmed utgör ett bra underlag för kritisk granskning. Författarna lyfter här på ett pedagogiskt sätt fram och problematiserar synsättet att någon text skulle kunna vara neutral eller objektiv, och visar istället att det finns en tydlig koppling mellan kulturella föreställningar om våld och om kön, även i dessa till synes könsneutrala beskrivningar.

Det är genomgående i boken ett fokus på att granska olika definitioner och förklaringsmodeller av våld och kön, och att synliggöra vilka normer de utgår ifrån och vilka konsekvenser de får i samhället. Samtida exempel varvas med historiska och synliggör därmed på ett bra sätt hur sanningar konstrueras och omkonstrueras över tid och plats och hur dagens föreställningar om kön och våld relaterar till historiens. Ett sådant exempel finns i kapitel 8 om kvinnors våld, där kopplingen mellan barnamord och nutidens aborter synliggörs och visar hur retoriken är liknande och hur diskursen bygger på särskilda konstruktioner om kvinnlighet och moderlighet.

I boken granskas och problematiseras också lagar och lagförslag, mediedebatter, och praktik och ideologi hos olika organisationer, samhällsinstitutioner och medborgarrörelser. Detta fördjupas i exempelvis kapitel 3, "Leva med våld." Kapitlet fokuserar på mäns våld mot kvinnor i nära relationer, och på de processer som både bidrar till att kvinnor stannar kvar relationen samt till att en del till slut väljer att lämna relationen. Olika forskningsperspektiv och förklaringsmodeller presenteras och ställs mot varandra och här presenteras också kvinnojourernas arbete och deras ideologiska utmaningar.

Diskussionen om kvinnojourerna är ett exempel på hur författarna på ett förtjänstfullt sätt synliggör kopplingen mellan ideologi och praktik. I boken ges flera exempel på hur olika föreställningar om våld leder till olika sätt att hantera våld hos aktörer så som socialtjänst, polis, domstolar, och olika stödorganisationer. Detta borde vara av intresse för de studenter som arbetar med våldsfrågor eller har för avsikt att göra det. Ett tydligt sådant exempel ges i bokens sjunde kapitel där författarna gör ett nedslag i ett samtida fenomen och förklaringsmodell för våld: "Våld i hederns namn." Kapitlet presenterar olika perspektiv på våld i hederns namn som förekommer i svensk samhällsdebatt, och problematiserar olika föreställningar om och användningar av kulturbegreppet. Författarna diskuterar och synliggör här på vilket sätt val av begrepp och formuleringar får verkliga konsekvenser för individer och för samhällets hantering av våld.

Boken spänner över ett mycket brett fält och fördelen med det är att det ger en god introduktion till ämnet. Samtidigt blir det som bäst när författarna ger plats åt konkreta, analytiska exempel från studier, för att tydligt exemplifiera sina resonemang. Teoretiska resonemang och redogörelser är insprängda i bokens olika kapitel. Det andra kapitlet är ett av de mer teoretiska och fokuserar på det uttalat feministiska begreppet "Mäns våld mot kvinnor". Här presenteras en kortfattad redogörelse för begreppets teoretiska ursprung och framväxt och med den beskrivs också hur det

politiska och samhälleliga intresset för kvinnors utsatthet för våld har förändrats över tid, samt kvinnorörelsens framväxt. Könsmaktsperspektivet presenteras liksom kritik av det, samt ett bemötande av kritiken. Författarna förklarar mycket pedagogiskt och lättförståeligt avancerade teoretiska resonemang på ett sätt som bör hålla oerfarna studenter intresserade, men risk finns att själva teorierna och centrala begrepp missas. Boken hade därför kunnat tjäna på att ha ett kapitel med några något mer utvecklade teoretiska resonemang som boken bygger på, samt begreppsdefinitioner. I undervisningssyfte skulle detta särskilt ha varit till hjälp. Det finns även bra och hjälpsamma grundläggande poänger som är av vikt för nya studenter, t.ex. om vad en vetenskaplig teori är och inte är. Men frågan är om inte dessa också hade varit förtjänta av att placeras på en tydlig plats i ett inledande kapitel.

Kapitel 4 om våld och maskulinitet fördjupar diskussionen om hur det kan komma sig att män är så överrepresenterade som våldsutövare oavsett kulturell kontext. Olika vetenskapliga förklaringsmodeller presenteras och problematiseras. Den samtida, kulturella förståelsen för män och manlighet och kopplingen till våld diskuteras, och föreställningar om den "ideala förövaren" och den "Andre" synliggörs och problematiseras, exempelvis hur "en riktig man" kopplas till det "goda våldet" medan det "onda våldet" förstås vara utfört av andra, avvikande män. Jag hade dock gärna sett ett något mer utvecklat och fokuserat avsnitt om identitet och maskulinitet (och femininitet), för att också lägga grunden till det avslutande avsnittet i boken om potential till förändring. Exempelvis hade det varit givande med en beskrivning och kritisk diskussion kring begreppet hegemonisk maskulinitet.

En viktig förtjänst med boken är att den så tydligt belyser de historiska aspekterna av olika våldsfenomen och föreställningar om kön och därmed synliggör hur det som vi idag tar förgivet som allvarliga samhällsproblem, exempelvis våldtäkt, kvinnomiss-handel och sexuella övergrepp mot barn, inte alltid har förståtts som problem eller uppmärksammats alls (diskuteras i kapitel 5 och 6). Detta är avgörande för att kunna förstå fenomenen idag, och det lägger också en viktig grund till det avslutande kapitlet där författarna presenterar olika typer av motståndreaktioner som har uppstått gentemot kvinnopolitiskt engagemang och feministiskt orienterad våldsforskning. Det är framförallt de senaste decenniernas motstånd som diskuteras här och det är återigen, som i det introducerande kapitlet, en dyster läsning. Men det fyller en viktig funktion gentemot en samhällelig, generell förståelse av Sverige som världens mest jämställda land, och eventuellt också mot en pågående anti-feministisk trend. En trend som bygger både på historielöshet och en okunskap om den maktobalans som fortfarande finns och som denna bok genomgående, tydligt synliggör.

Anna G. Franzén, Stockholms Universitet

Anders Petersen, *Prestationssamfundet*. Köpenhamn: Hans Reitzels forlag, 2016

WHO skriver i en rapport att ca 340 miljoner människor lider av depression och att antalet förväntas växa stadigt. Sundhedsstyrelsen (motsvarande Socialstyrelsen i Sverige) i Danmark bekräftar WHO:s prognoser. Enligt Anders Petersen har depression blivit en folksjukdom i klass med cancer och hjärt-och-kärlsjukdomar och han frågar sig vad detta kan bero på. Han försöker i boken *Prestationssamfundet* anlägga ett teoretiskt-kritisk och sociologiskt angreppssätt på detta fenomen, med vilket menas att han strävar efter att klarlägga depressionsutbredningens samhälleliga förutsättningar. Ökningen av antalet depression skall därmed förstås som ett tecken på samhälleliga fenomen; det kan liknas vid en seismograf. En seismograf mäter och lokaliserar som bekant jordskalv och med den kan man undersöka var skalvets epicentrum ligger.

Petersen menar inledningsvis att man måste vara försiktig vid att absolutifiera en diagnos, dvs. att se den oberoende av historiska sammanhang. Skiljelinjerna mellan det normala och det patologiska har varit minst sagt flytande, och som t.ex. Foucault så tydligt visat, ingår diagnoserna i en maktrelation – diagnosen är del av en maktdiskurs som är i ständig förändring. Detta gör att man måste tassa på tårna och var medveten om farorna vid diagnostisering. Petersen och många andra menar vidare att vi lever i en diagnoskultur. Detta har t.ex. påvisats i Sverige av Eva Kärffe i diskussionerna och kontroverserna om ADHD. Men om depressionen historiskt förändras, vad är då samtidens bestämningar?

Depression är en psykiatrisk diagnos som drabbar människor, så lyder den kanske självklaraste utgångspunkten. När man ställer en psykiatrisk diagnos så påverkar det emellertid den deprimerade personen, som i sin tur påverkar diagnosen. Detta innebär att depressionen blir ett dynamiskt begrepp. Till skillnad från att mäta sänkan, som kan vara ett uttryck för en mångfald olika djupare liggande sjukdomar, så är symptomen på depression detsamma som lidandet depressionen innebär. Depression består av just "bara" symptom. I Danmark utgår man från en manual, som heter ICD-10 (International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems, version 10) vid bestämning av depression. Depression kan bestämmas med hjälp av följande symptom: *identitetskris, sorgsenhet, maktlöshet*, kroppsliga symptom som *trötthet, viktvariation, impotens* etc., *handlingsförlamning* och *tidsförvirring*, t.ex. en upplevelse av att tiden står stilla.

Om detta är symptomen/lidandet, vad kan seismografen säga oss om det samhälleliga epicentrat? Petersens betraktar sociologi som området för samtidsbestämning, dvs. denna vetenskap försöker beskriva betingelser, i vardagslivet i stort, som är igenkännbara för majoriteten av befolkningen i ett samhälle. Detta är en bred och lite intetsägande karakterisering av sociologin. Man måste få lite mer kött på benen. Petersen karakteriserar nu av samtiden med hjälp av orden "konkurrensstat" och "prestationssamhälle". Och därmed har vi nått fram till depressionens seismografiska centrum. Och detta utgör "köttet".

Petersen menar att konkurrensstaten utgör fundamentet och att prestationssam-

hället vilar på detta fundament. Konkurrensstaten skiljer sig från välfärdsstaten, vars mål var att skapa det goda samhället för alla. Konkurrensstatens mål är att skapa en arbetskraft som är effektiv, produktiv och står väl rustad för arbetsmarknaden. I globaliseringens tidevarv konkurrerar länderna och denna konkurrens vilar på en ekonomisk, läs: kapitalistisk, logik där vinsten är det centrala och där den blir ett konkurrensmedel. Alla tar vi tjänst i denna konkurrens, vare sig vi vill eller inte. Denna ekonomiska logik har sin motsvarighet i den neoliberala ideologin, som inte alls är motståndare mot staten; statens plikt är att skapa förutsättningar för att marknaden och individen ska fungera optimalt. Därför ändrar utbildningssystemet sin inriktning, från demokratisk fostran till marknadstänkande, som New Public Management. Ledordet, som vi väl känner till från universitetsvärlden, är ”anställningsbarhet”. I Danmark har detta lett till att man drar in på humanistiska utbildningar och expanderar de företagsekonomiska utbildningarna – det anses mer ”nyttigt”. Och universiteten får större anslag ju fler studenter som får riktiga arbeten (sic!).

Hur beskriver författaren prestationssamhället? Ja, han hämtar inspirationen från idrottsvärlden, där prestationen står i centrum. I idrottens kulturella värld är flit och hårt arbete centralt, talang räcker inte hela vägen. Vänner och familj sätts på undantag; koncentrationen på idrotten tar all kraft och tid. Detta kräver ett stort mått av självdisciplinering, s.k. *mental management*. Denna prestationskultur har spridit sig till övriga delar av samhället. Prestation har blivit ledordet och en del av den sociala kompetensen. Michel Foucault, menar författaren, har i sin studie av disciplineringens historia visat på hur yttre herradömeförhållandet ersätts av den inre självdisciplineringen; det sker en övergång från den lydiga individen till prestationsindividen. Det centrala är *att kunna*. Detta credo har upphöjts till sociala regler och spridits sig i alla delar av samhället. Man måste utveckla sig och klarar man inte detta så hamnar man i depression och meningsförlusten knackar på dörren. Man är inte längre attraktiv på arbetsmarknaden eller i det sociala livet i allmänhet.

Mycket av vad Petersen tar upp har behandlats av sådana som Ulrich Beck, Anthony Giddens, Zygmunt Bauman och i viss mån Richard Sennett. Och detta är inga dåliga förebilder. Men det finns problem i boken, trots att jag i många avseenden sympatiserar med författarens intentioner.

För det första så finner jag att Petersen är lite för svepande i definitionerna och operationalisering av de centrala begreppen ”konkurrensstat”, ”prestationssamhället” och depressionernas utbredning. Det finns en vaghet i hur relation mellan dessa begrepp ser ut.

För det andra: begreppet ”konkurrensstat” innehåller i sin bestämning ett allt för begränsat perspektiv. Jag skulle nog snarare tala om att vi lever i ett ”konkurrens-samhälle”. Petersen talar ju snarare om att prestationen har spridit sig från idrottens värld till övriga delar av *samhället*.

Och slutligen tankegången att vårt samhälle blir alltmer individualistiskt. Jag menar att vi lever i ett klassamhälle, alltså att vi formas av olika kollektiv. Jag menar att den individualistiska synen speglar medelklassens sociala position. Jag roade mig att, utan

ha några vetenskapliga ambitioner, studera ett antal platsannonser i dagspressen. Där kan man upptäcka ganska stora klasskillnader i hur annonserna skrivs. Om det gäller hantverksyrken, dvs. arbetarklassyrken, så betonar annonserna tydligt hantverksskickligheten, medan man i annonser för medelklassyrken förutom den formella kompetensen betonar prestationssamhällets centrala motto: social kompetens, flexibilitet etc. Se vidare Ulfsson & Backman (2014). Och Richard Sennett (2000) behandlar olika klassmässiga krav som olika yrken har, vilka leder till att *karaktären krackelerar*.

Jag vill emellertid betrakta mina anmärkningar som uppmaningar och hoppas att Petersens studie så småningom kommer att kunna ses som en prolegomena – en inledning – till en mer djupborrande studie av depressionernas samhällsliga utveckling.

Lars-Erik Alkvist, Högskolan Dalarna

Referenser

- Sennett, R. (2000) *När karaktären krackelerar: Människan i den nya ekonomin*. Stockholm: Atlas.
- Ulfsson Eriksson, Y. & C. Backman (2014) ”Föreställningen om klass och kön i Arbetsförmedlingens yrkesbeskrivningar”, *Sociologisk forskning* 51 (2):109–136.

Robert D. Putnam, *Our kids: The American dream in crisis*. New York: Simon & Schuster, 2015

Den amerikanska drömmens betydelse kanske är lätt att underskatta i Sverige, men i U.S.A. har den alltmer kommit i debattens centrum. Skälet är nog helt enkelt att den blivit allt svårare för allt fler att uppnå. Drömmen har blivit det i ett klassamhälle som sluter sig, där ambitioner numera ofta saknar betydelse, men där privilegierna betyder allt mer. I ett land utan feodalt förflutet innebär det en kris – mentalt och socio-ekonomiskt. Detta har fått den välkände statsvetaren Robert Putnam att skriva *Our kids* med den talande undertiteln: *The American dream in crisis*.

Putnams grepp om klassamhället – det är det undersökningen främst gäller – är just amerikanskt. Vad som en gång var ett anständigt klassamhälle, är det inte längre. Andras barn är inte längre våra ungar (för att nu parafrasera Rita Liljeström). I det finner Putnam sin utgångspunkt för undersökningen. Han återvänder till sin barndoms hemstad Port Clinton, en stad i Ohio som skapligt förkroppsligade den amerikanska drömmen, då, i 1950-talets U.S.A. – men som inte längre gör det. En stad varken sämre eller bättre än någon annan, men en tid då klassamhällets öppenhet nådde sin höjdpunkt, utbildningen expanderade och ekonomin växte, i ett samhälle där det fanns stöd av olika slag runt dem som växte upp, till och med för en del svarta, vilket hans gamla skolkamrater får illustrera. Det universella finns i det partikulära, som ett av inledningskapitlets motto uttrycker saken.

Putnams uppgift blir därför att visa hur det allt mer stängda klassamhället förnekar alltfler den amerikanska drömmens löfte. Och därför lägger han fokus just på barnen, deras erfarenheter och framtidutsikter. I den amerikanska drömmens perspektiv är det viktiga emellertid inte jämlikhet i inkomst och förmögenhet, utan fastmer lika villkor och möjlighet till social rörlighet. Har dagens unga hyfsat lika livschanser? Vi vet att sedan 1970-talet har klyftorna ökat, både för vita och för svarta. Utbildning förklarar den växande klyftan till stor del: medan medelinkomsten för föräldrar med högst examen från *high school* stått och stampat det senaste kvartsseket, har den fördubblats för dem med minst en akademisk grundexamen – från en tre gånger så hög utgångsnivå. Inte nog med det, livet levs alltmer i skilda världar – efter klasslinjerna.

Putnam vill visa oss både hur djup klyftan har blivit *och* vad den betyder för de som har att leva med den. Undersökningen blir därför både kvantitativ *och* kvalitativ. Någon egentlig *mixed-method*-studie är det inte fråga om, men designen är effektiv för att fullt ut demonstrera den amerikanska drömmens kris. Den kvantitativa analysen syftar till att visa hur de sociala klyftorna har vuxit sedan 60-70-talen till idag; den baseras på flera olika, offentligt tillgängliga nationella datauppsättningar. Den kvalitativa analysen är baserad på nya data, insamlade av Jennifer Silva, under en tvåårsperiod. Intervjuerna handlar om hur det är att växa upp i dagens U.S.A. och avser – intressant nog – *både unga vuxna och deras föräldrar*. Intervjuerna är gjorda efter livshistoriemodell, i omgångar och på olika platser över hela U.S.A. med början i Port Clinton; totalt gäller det nio platser, av olika karaktär. Materialet omfattar 107 unga vuxna med föräldrar. Urvalet är strategiskt och siktar på arbetarklassen och den övre medelklassen, vilket är ett fruktbart grepp när det gäller att undersöka klassklyftans innebörd, hur den är att leva. Flera sociala skikt däremellan är alltså uteslutna ur analysen. En kvartettmodell eftersträvades på varje ort: far och son liksom mor och dotter för varje klass intervjuades. Resultatet är ett minst sagt digert material, därtill understött av kvantitativa analyser, alltsammans noggrant redovisat i en utförlig bilaga.

Undersökningens kropp består av fyra empiriska kapitel vilka i tur och ordning ägnas familjen, föräldraskapet, skolan och det omgivande samhället. Vart och ett av kapitlen utgår från en av undersökningens orter, presenterar den, för att sedan diskutera datakvartetten. Vad som utmärker *Our kids* är att en begränsad del av det kvalitativa materialet används i respektive kapitel. Familjekapitlet utspelas till exempel i Bend, föräldraskapetskapitlet i Atlanta. Greppet möjliggör både en kontextualisering av datakvartetten och en renodling av framställningen. Hur långt renodlingen drivs i förhållande till mönstret i hela intervjumaterialet blir svårt att uppskatta för läsaren (å andra sidan ger den kvantitativa analys ryggrad här). Putnam och Silva menar att den inte åsamkat studien någon mer påtaglig snedvridning. I vart och ett av kapitlen följer på detta sedan den kvantitativa analysen av den växande klyftan ur en rad relevanta aspekter. (Det allmänt tillgängliga materialet är imponerande.)

Redovisningen i dessa fyra kapitel är tät, vilket gör det svårt att här någorlunda rättvist förmedla resultaten. Mitt intryck är att renodlingen av den kvalitativa analysen fungerar, att kvartettmodellen framstår som fruktbar och värd att pröva igen, vilket också måste sägas om att para ihop barn och föräldrar i analysen. Analysen här visar

eftertryckligt hur det U.S.-amerikanska klassamhället är att leva i. Att de allra högst upp och allra längst ner, tillsammans med många i mitten, inte undersökts spelar därför mindre roll. Skillnaderna framträder pregnant, och vi vet att de i en del fall också kan vara större än så. De livshistoriebaserade avsnitten blir läsvärda, personernas mentaliteter och handlingsorientering blir oss levande. Därtill rör sig analysen hela vägen från familjen över skolan till det omgivande samhället.

Det senare gäller också den kvantitativa analysen. I den går den växande klyftan som en röd tråd, område för område (där det funnits jämförbara data över tid som gjort det möjligt att visuellt representera trenden): från förtföderskornas medianålder, det ogifta mödrskapet och enföräldersfamiljen (båda fortfarande stigmatiserade i U.S.A.), kvinnligt förvärvsarbete, måltider tillsammans med hela familjen, utgifter per barn, tid som båda föräldrarna delar med sina småbarn, ekonomiska försörjningsbekymmer, barnens deltagande i skolaktiviteter utanför undervisningen, college-examen (barnet) till social tilltro, barnfetma och kyrkobesök. Aspekterna kan verka godtyckliga och ibland kanske fördomsfulla för en svensk läsare, men oavsett vad de gäller går sambandet med klass åt samma håll (vilket håll behöver inte nämnas). Mönstret – den växande klassklyftan – framträder starkt: våra barns framtidsutsikter ligger allt mindre i deras egna händer.

Our kids ger oss en analys av klassamhället U.S.A.. Var finns då de svarta i analysen? Putnam skulle svara: de finns i klassamhället. Eller för att precisera: ser vi bara till de svarta, låter sig trenden också observeras bland dem. Att färre svarta återfinns högre upp i klassamhället samtidigt som de är starkt överrepresenterade i fängelsepopulationen ändrar inte på mönstret, även om de nyanserar det. Kapitel fyra ägnas för övrigt Atlanta där vi lär känna klassamhället uteslutande genom svartas berättelser.

Bokens slutkapitel ägnas frågan: Vad behöver göras? En poäng som Putnam har här är att eftersom det tog flera decennier innan dagens situation blev verklighet, så är problemet inte avskaffat i en handvändning. En andra poäng är att klyftan i framtidsmöjligheter angår också oss på den lyckliga sidan, som Putnam uttrycker saken. Klyftan kostar, och den försvinner inte genom att ignoreras. Och klyftan är också politisk. Den innebär ett hot mot demokratin genom att underminera det jämlika politiska deltagandet och därmed demokratins legitimitet men också därför att en atomiserad massa – som Arendt och Kornhauser påminde oss om redan efter andra världskriget – kan lockas av antidemokratiska appeller under speciella förhållanden (som kanske inte är så långt borta idag). Putnam trycker vidare på att vi sviker våra djupaste – religiösa och moraliska – värden genom att ignorera dessa barn och alla människors lika värde. Därför behöver saker göras. Familjerna behöver stärkas, inte minst genom en minskning av användandet av fängelsestraffet, men också genom familjepolitik och en skolverksamhet för små barn (dagens). Skolorna behöver förbättras, särskilt de utsatta, vilket inbegriper olika aktiviteter utanför själva undervisningen. Här kan även det civila samhället runt skolan spela en viktig roll. Inga märkvärdiga åtgärder, men de är inte heller lätta att genomföra – allra minst i ett land som U.S.A.

Our kids är en viktig bok. Resultaten är förvisso inte nydanande, men det parallella greppet att belägga den växande klassklyftan med tillgängliga kvantitativa data, och

inte nöja sig med att göra det i några få aspekter, för att verkligen slå den fast, samt att låta oss få ta del av vad den nu starkt vidgade klyftan betyder för unga, för deras föräldrar, och möjligheterna att själv staka ut en anständig framtid åt sig, det är att ta den amerikanska drömmens kris på allvar. Putnams nyktra analys behövs. Naturligtvis behövs den i landet där drömmen är i kris, men också i Sverige – som exempel på hur en realistisk och kritisk samtidsdiagnos kan göras.

Mats Franzén, Uppsala Universitet

Göran Therborn, *Ojämlighet dödar*. Lund: Arkiv Förlag, 2016

Ojämlighet är inte bara ett samhällsfenomen vars utveckling kan beskrivas ekonomiskt eller vars rättfärdigande kan diskuteras filosofiskt, ojämlikhet har också påtagliga konsekvenser: ojämlikhet dödar. Göran Therborn börjar boken med en tankeställare avseende debatten om ojämlikhet med hänvisning till dess konsekvenser. Han presenterar flera empiriska exempel på ojämlikhetens konsekvenser, främst avseende livslängd och för tidig dödlighet, men hänvisar även till kriminalitet, social segregation och socialt misär: "Mellan 1990 och 2008 sjönk medellivslängden för vita amerikanska män utan högskoleexamen med tre år [...]" (s. 21); "År 1995 hade [kapitalismens återinförande i Ryssland och Ukraina] lett till 2,6 miljoner extra dödsfall [...]" (s. 22).

Therborn positionerar boken i mitten av flera pågående debatter omkring frågan om ojämlikhet. Han uppfattar själv sin bok som ett "debattinlägg som hämtar stöd i empiriska data" (s. 47), vilket på ett träffande sätt karakteriserar boken. Omfattande empiriska data från utvecklade och utvecklande länder samt historien presenteras avseende ojämlikhetens påtaglighet och konsekvenser.

Therborn introducerar ett antal debatter om ojämlikhet för läsaren: 1) skillnaden mellan ojämlikhet och olikhet, 2) skillnaden mellan ojämlikhet i möjligheter och ojämlikhet i utfall, 3) skillnaden mellan ojämlikhet och fattigdom, samt 4) skillnaden mellan en endast rättslig jämlikhet och mera omfattande jämlikhet avseende mänskliga förmågor.

Therborn positionerar sig sedan själv utifrån sitt fokus på ojämlikhetens konsekvenser: 1) Ojämligheten bryter till skillnaden från olikhet mot en social norm om en grundläggande likhet (till exempel att leva som människa). Medan olikheter bör accepteras mellan olika livsval, kön och etniciteter, anses ojämlikhet vara ett socialt problem. 2) Avseende skillnaden mellan ojämlikhet vad gäller möjligheter och ojämlikhet i utfall hävdar han att det ofta inte är praktiskt hållbart att göra en principiell skillnad, såsom görs i debatten: det uppstår hela tiden under en människas livslopp situationer, som kan leda till ojämlika utfall (ohälsa, barnafödande, olyckor), utan att någon kunde beskylla de drabbade för att inte ha nyttjat sina jämlika möjligheter till det fullast. Vidare är det blott en idékonstruktion att det skulle vara möjligt att skapa jämlika möjligheter utan att skapa jämlika utfall: ett barn blir präglad av familjens levnadsförhållanden – om man vill skapa lika möjligheter för barn, måste man först skapa

jämlika utfall hos föräldrarna som präglar barnens möjligheter; likaså blir medborgarnas möjligheter präglade av ett lands levnadsnivå – om man vill skapa lika möjligheter för medborgarna måste man först skapa jämlika levnadsnivåer (utfall) hos olika länder. 3) Likaså anser han att skillnaden mellan ojämlikhet och fattigdom är empirisk föga intressant, därför att påtaglig ojämlikhet och fattigdom empirisk ofta sammanfaller på landsnivå. 4) Vid frågan om ojämlikhet i en liberal och rättslig bemärkelse versus en ojämlikhet avseende mera omfattande mänskliga förmågor ansluter sig Therborn fullt ut till Amartya Sens idé om jämlikhet, som omfattar jämlikhet avseende olika förmågor att kunna fungera som människa.

Therborn presenterar sedan sin teoretiska ram för hur han förstår ojämlikhet som ett socialt problem. Baserat på Sens och Nussbaums diskussion om mänskliga förmågor, samt på FN:s tillämpning av dessa, kommer han fram till en uppfriskande kort lista av ojämlikheter, som för honom indikerar begränsningar av mänskliga förmågor hos många människor: vital ojämlikhet, existentiell ojämlikhet och resursojämlikhet.

Vital ojämlikhet syftar på människan som kroppslig organism. Uttryck av vital ojämlikhet kan ses i ojämlikheter avseende livslängd, hälsa, näringstillgång och liknande. Existentiell ojämlikhet syftar på frågor om erkännande, värdighet och autonomi. Dessa former av ojämlikhet kan ses i rättsliga skillnader mellan olika kategorier, statusskillnader samt asymmetriska sociala relationer (till exempel mellan könen, etniska grupper, livsstilar). Resursojämlikhet syftar till handlingsresurser. Ojämlikheter av inkomst, kapital, utbildning, socialt kapital och makt är uttryck för resursojämlikheter. Enligt Therborn är dessa tre former av ojämlikhet mest centrala, därför att dessa ojämlikheter indikerar att vissa människor har mycket mera begränsade förmågor att fullt ut leva liv som människor än andra.

För att teoretiskt resonera om vilka processer som är centrala för att skapa ojämlikhet, väljer Therborn ett flertal källor, bland annat Charles Tilly, Karl Marx och feministisk teoribildning. Han framhäver fyra processer, som han anser är centrala (dock utan att vidare argumentera för sina val): fjärmande, exploatering, exkludering och hierarkisering. Genom fjärmande processer tillåts sociala avstånd att skapas och avstånd mellan vinnare och förlorare tillåts växa. Lönebildningsreglar kan främja fjärmande, samt öka socialpsykologiska verkningar av misslyckandet. Genom exploatering tillåts att några tillägnar sig värden som skapas av andra, till exempel genom asymmetriska beroendeförhållanden på arbetsmarknaden. Genom exkludering skapas tillträdeströsklar för vissa, såsom glastak, monopolisering eller stigmatisering. Genom hierarkisering skapas auktoritetsstrukturer inom främst formella organisationer, såsom rangordningar eller värdesystem vad gäller stil och smak. Dessa processer tillsammans skapar ojämlikheter som begränsar människors förmågor, enligt Therborn.

Therborn presenterar sedan omfattande historisk och internationell empiri avseende utvecklingen av de tre ojämlikheterna: vital, existentiell och resursojämlikhet. I relation till utvecklingen av dessa tre ojämlikheter lyfter han även intressanta frågor: Varför finns det fortfarande vital ojämlikhet i de utvecklade nordiska välfärdsländerna (även i Skandinavien)? Therborns svar är att såväl resursojämlikhet i form av utbildning samt kulturella vanor är orsaken till vital ojämlikhet. Vidare frågor Therborn, varför

relativt stora framgångar uppnåtts avseende utjämningen av existentiell ojämlikhet (kvinnor, icke-vita, icke-heterosexuella)? Therborns svar är att existentiell jämlikhet (inte längre) är knuten till ekonomiska resurser och fördelningskamp. Och han frågar om det finns ett samband mellan en internationell utjämning av inkomster och den ökande ojämlikheten i de utvecklade länderna (till exempel genom låglönekonkurrens och outsourcing)? Enligt Therborn finns det inga rimliga antaganden eller empiriska belägg för att dessa utvecklingstendenser har gemensamma orsaker. Han anser att ökad ojämlikhet inom utvecklade länder har främst inomnationella orsaker.

Bokens styrka är dess koncisa och omfattande presentation av debatter och data omkring ämnet ojämlikhet. En svaghet är eventuellt att Therborn inte alltid på ett övertygande sätt gräver vidare i frågor som berör hans argumentation. Till exempel förkastar han frågan om huruvida ökad ojämlikhet i västvärlden är förknippad med internationell utjämning på fyra sidor (s. 143–6); och han förkastar frågan om ojämlikhet som incitament för utveckling med några få meningar (s. 58). En vidare svaghet kunde anses vara att de teoretiska resonemangen är så korta att de eventuellt är lite krävande för en läsare som inte är insatt i de olika debatterna om ojämlikhet.

Göran Therborn har skrivit en välinformerad bok som ger en utblick över samhällsutvecklingen och centrala debatter om denna. I sina resonemang följer han en resursmobiliseringsansats, som är också inbegriper ideologiska och institutionella faktorer. Boken rekommenderas som en introduktion för den intresserade läsaren samt för studenter i samhällsvetenskapliga ämnen.

Ingrid Grosse, Högskolan Dalarna

Jörg Stolz, Judith Könnemann, Mallory Schneuwly Prudie, Thomas Englberger & Michael Krüggeler, *(Un-)believing in modern society: Religion, spirituality, and religious-secular competition*. Burlington: Ashgate, 2016

Ett av religionssociologins återkommande teman handlar om att förklara religionernas samtida belägenhet genom att klarlägga de kausala samband som har lett fram till den. Sådana förklaringsförsök rör sig vanligtvis på en makrosociologisk nivå där förändring mäts på populationsnivå och förklaringarna återfinns i mer genomgripande samhälleliga processer, skiften eller brott. Ronald Ingleharts World Value Survey kan ses som ett exempel på en sådan ansats, liksom PEW Research Centers relativt nyutkomna rapport *The future of world religions* (2015). En på engelska nyligen utgiven studie, *(Un-)believing in modern society. Religion, spirituality, and religious-secular competition* (2015), behandlar religiös förändring i Schweiz med fokus på 1960-talet fram till dags dato. Författarna identifierar avgörande ekonomiska och kulturella förändringar under 1960-talet som kom att innebära ett brott med det samhälle som präglade föregående decennier. En viktig förändring som äger rum under 1960-talet, och som återkommer i analysen, är

övergången från ett kollektivistiskt industrisamhälle till ett jag-samhälle (*me-society*). Författarkvintetten Stolz, Könemann, Schnewly Purdie, Englberger och Krüggele ställer frågan vad en sådan omvälvande samhällsförändring har fått för konsekvenser för religion och religiositet; det rör sig här främst om olika former av kristendom (katolicism, protestantism och neopentekostalism), nyandlighet (holistiska och esoteriska miljöer) och sekulära grupperingar (religionskritiker och de som förhåller sig likgiltigt till religion och andlighet). Dessa uttryck för religion och icke-religion rymms inom en fyrdelad typologi som författarna har stipulerat utifrån det empiriska materialet och i relation till tidigare forskning: institutionellt, alternativt, distanserat och sekulärt. Utöver typologin har de vidare utarbetat en teori som de menar både förklarar religiös förändring sedan 1960-talet och övervinner de etablerade religionssociologiska teoriernas – sekulariserings-teorin, teorin om rationella val och teorier om individualisering – tillkortakommanden. De fyra nämnda sätten att vara religiös eller sekulär på är i själva verket ett resultat av vad de kallar ”religious-secular competition” och samtidigt ett uttryck för en anpassning till ett modernt samhälle. Ansatsen är alltså ambitiös; författarna avser göra upp med tidigare förklaringsförsök, typologier och teoretiska modeller och lansera egna motsvarigheter, förvisso tydligt baserade på tidigare forskning.

Jag-samhällets inverkan på religiositet, andlighet och sekularisering undersöks genom en analys av såväl kvalitativt material – i första hand livsberättelser som har samlats in genom intervjuer med 71 personer – som statistiska analyser av en stor mängd befintlig men också nyinsamlad data; enkäter från 1229 slumpmässigt utvalda personer har insamlats. Författarna formulerar därtill sju hypoteser som ska förklara de processer som har lett fram till den nuvarande religiösa/andliga situationen i Schweiz. De menar bland annat att vändingen till en jag-samhälle på 1960-talet har medfört en ”strong secular drift”. Samtidigt har en ökad individualisering inom samtliga områden ägt rum, parallellt med en ökad andlig och religiös konsumtion. Som en följd av religiösa auktoriteters, normers och värderingars minskade inflytande och det materiella välståndets och tidsmässiga utrymmets ökning från 1960-talet och framåt är, menar författarna sammanfattningsvis, individer idag, i långt högre grad än tidigare, att betrakta som konsumenter på en marknad där religiösa produkter endast utgör en del av utbudet. I slutet av det nionde kapitlet presenteras tre grafer (för 1950, 2012 och 2030) i syfte att beskriva hur de fyra idealtyperna och deras respektive subgrupper har förändrats och kommer att förändras. När det gäller prognosen för 2030 står det klart, trots att författarna inte kommenterar detta vidare, att den sekulära idealtypens omfattning har mer än fördubblats, medan den distanserade och institutionella motsvarigheten har minskat. Den ovan nämnda rapporten från PEW prognostiserar för 2050 och kommer till andra slutsatser. Enligt PEW kommer ateister, agnostiker och icke-troende procentuellt sett att minska snarare än att öka, medan kristna ökar till antal men har samma procentuella andel av världens befolkning. Islam ökar både procentuellt och till antal anhängare; 2070 spås islam vara lika stor som kristendomen. PEW:s prognos är förvisso global, men den baseras på nationella data, också de från Schweiz. Samhällsvetare påstås emellanåt vara notoriskt dåliga prognosmakare. Den som lever, åtminstone till 2030, får se.

Medan den fyrdelade typologin baseras på en analys av de livsberättelser som har sam-

lats in och *beskriver* andlighet, religiositet och icke-religiositet i Schweiz, syftar teorin till att förklara förändringen. Den egenformulerade ”religious-secular competition”-teorin tar spjörn mot några av de mest etablerade, erkända och omdiskuterade religionssociologiska teorier som behandlar religiös förändring. Sekulariseringsteorin, som – kort sagt – postulerar att modernisering av ett samhälle medför en minskad betydelse för religion i både privat- och samhällsliv, har stött på patrull från en rad olika håll. Efter att en av sekulariseringsteorins mest prominenta förespråkare, Peter Berger, ändrade ståndpunkt i frågan och i stället började publicera artiklar om de-sekularisering i slutet av 1990-talet kom en lång rad av sociologer och religionssociologer att följa efter. Idag talas det i allt högre utsträckning om religionens nya synlighet (*the new visibility of religion*), religionens återkomst och det postsekulära samhället även utanför snävare religionssociologiska kretsar. Religion och andlighet tycks inte bara ha migrerat mellan olika länder, utan också mellan samhällsliga sfärer som tidigare förväntades skilja mellan det religiösa och det sekulära. Det bidrag som (*Un-)*believing in Modern Society ger till den pågående teoretiska diskussionen är en modell över kampen om själarna, kampen om (fri)tiden och kampen om resurser. En utgångspunkt för teorin är det förhållandevis gängse antagandet att den moderna välfärdsstaten i framförallt Västerlandet numera ombesörjer de individuella och kollektiva behov som religionen tidigare tillgodosåg. Som en följd därav talar författarna om en kamp om inflytande, makt och auktoritet mellan det religiösa och det sekulära utbudet på samhällets samtliga nivåer.

För sociologer i allmänhet och religionssociologer i synnerhet torde (*Un-)*believing in modern society vara högintressant läsning, i synnerhet om man har för avsikt att förstå religionens och andlighetens skiftande samhällsliga betydelse. Den typologi och teori som lanseras med boken tar avstamp i tidigare forskning och skulle säkerligen fungera som en utgångspunkt för en motsvarande studie av exempelvis svenska förhållanden. En svaghet med typologin är emellertid att den inte rymmer religioner som islam, judendom, hinduism och buddhism. En annan svaghet är att den inte tar så kallade multipla religiösa tillhörigheter i beaktande. Å andra sidan inkluderas det som emellanåt omnämns som den andliga revolutionen (efter religionssociologerna Linda Woodheads och Paul Heelas *The spiritual revolution* från 2005) med idealtypen ”alternativ religion”, där såväl nyandlighet och esoterism ryms. De nämnda svagheterna är långtifrån svåröverkomliga, utan snarare att betrakta som en avgränsning i den föreliggande studien som mycket väl kan kompletteras och utökas i framtida studier.

Daniel Enstedt, Göteborgs Universitet

Referenser

- Heelas P. & L. Woodhead (2005) *The spiritual revolution: Why religion is giving way to spirituality*. Malden, Mass.: Blackwell.
- Pew Research Center (2015) *The future of world religions: Population growth projections, 2010–2050* http://www.pewforum.org/files/2015/03/PF_15.04.02_Projections-FullReport.pdf